

A felszabadulás ára

A Szovjetunió második világháborús katonai-gazdasági teljesítménye és veszteségei¹

A Nagy Honvédő Háború történetének (egyik) „rövidebb”, már a Brezsnyev-korszakban megjelent hivatalos változatában is fontosnak tartották külön fejezetben (XV. – *A háttország dolgozóinak nagy hőstette*²) bemutatni a szovjet gazdaság háborús körülményekre való felkészítését, illetve a háborús termelés felfutását. Ugyanakkor az említett fejezetben található állítás – „A Szovjetunió a háború küszöbén sokoldalúan fejlett, sok ágazatú gazdasággal rendelkezett, amely képes volt fedezni minden szükségletét, egyebek között a honvédelem területén is.”³ – több szempontból is torzít, így mindenképpen kiegészítésre szorul.⁴ Egyrészt nem tesz említést a volumenében kétségkívül impozáns szovjet hadiipari termelés területi és minőségi egyenetlenségeiről, másrészt figyelmen kívül hagyja a sztálini nagy ugrás emberi tényezőit, az erőltetett iparosítás kiváltotta rapid és erőszakos urbanizációnak a teljes társadalomra gyakorolt hatásait, illetve az adott politikai-gazdasági helyzetben a mezőgazdaság és az ipar termelékenységének az összefüggéseit.

Az erősödő náci fenyegetés éveiben, a harmadik ötéves terv (1938–1942) kezdeti időszakában a szovjet hadianyag-termelés éves növekedése 39%-ra rúgott, miközben a teljes ipari termelés 13%-kal bővült. 1939-ben a katonai kiadások a Szovjetunió teljes állami költségvetésének 25,6%-át, 1940-ben 32,6%-át, míg 1941-ben már a 43,4%-át tették ki.⁵

A második világháború hadviselő feleinek
katonai kiadása 1933–1938 között
(millió font sterlingben)⁶ és a fegyverkezési kiadások reálértékének
százalékos növekedése 1934–1938 között⁷

Németország	2868 mill. £	470%
Szovjetunió	2808	370
Japán	1266	455
Nagy-Britannia	1200	250
Egyesült Államok	1175	–
Franciaország	1088	41
Olaszország	930	56

Feltételezhető (bár tudományosan nem bizonyítható⁸), hogy a Szovjetunió – (hadi)ipari termelésének méreteit, a Vörös Hadsereg fegyverzetét és emberi erőforrásait tekintve – a megfelelő katonai irányítás mellett képes lett volna feltartóztatni, s akár már 1941-ben megállítani a náci támadást.⁹ Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Sztálin súlyos stratégiai hibái, illetve a nagy tisztogatások során megtizedelt tisztikar általános állapota csak részben magyarázzák a Nagy Honvédő Háború első esztendejének szovjet tragédiáját. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a náci Németország 1941-re lényegében uralma alá hajtotta a kontinens javát – az Egyesült Államok, továbbá saját gyarmatbirodalmának köldökzsínóján függő,¹⁰ szinte teljes defenzívába szorult Nagy-Britannia kivételével –, ennek okán pedig támaszkodhatott annak iparára. 1938 és 1940 között Ausztria, Csehszlovákia, Dánia, Norvégia Hollandia, Belgium majd Franciaország ipari kapacitásai kerültek közvetlen – ritkábban közvetett – náci irányítás alá, miközben Berlin stabil kereskedelmi partnerként számolhatott Magyarországgal,¹¹ Romániával¹² és Jugoszláviával,¹³ mindenekelőtt ezen országoknak a Birodalomba irányuló agrárexportjával,¹⁴ illetve a nélkülözhetetlen romániai kőolajjal. A fent említett időszakban megszállt fejlett országok nehézipari bázisának kiaknázása (kezdetben) egyértelműen a szovjetet majd’ minden tekintetben meghaladó, történelmi múltú német hadiipar felé billentette a mérleg nyelvét.¹⁵ Különböző források állítása szerint a nácik által ellenőrzött „összkontinensnyi” hadiipar kibocsátása a Barbarossa hadművelet előestéjén a szovjet termelés kétszeresére, két és félszeresére rúgott.¹⁶ Ugyancsak a Wehrmachtot (és a Waffen SS-t) erősítette a megszállt,

legyőzött európai országok hadseregeinek megkaparintott fegyverarzenálja, s kisebb részt emberállománya is.¹⁷

A Szovjetunió helyzetét tovább súlyosbították Sztálin rossz helyzetfelismerései,¹⁸ katasztrofális következményekkel járó – az előzőekben már hivatkozott – elhibázott stratégiai döntései, illetve a *csisztká* értelmetlen és kegyetlen pusztítása.¹⁹ A Vörös Hadsereg első öt marsallja közül csak ketten – Vorosilov és Bugyonnij – élték meg 1941. június 22-ét, ők pedig a háború első éve folyamán, szemernyi kétséget sem hagyva, bizonyították alkalmatlanságukat arra, hogy egy modern fegyverzetű, motorizált hadsereget irányítsanak a kor haditechnikai vívmányainak zömét felvonultató, professzionálisan szervezett és (többnyire) irányított, az elsőprő lendületű hadászati kezdeményezés birtokában lévő ellenséggel szemben.²⁰ Ráadásul utóbbi a hadüzenet nélküli támadás első percétől fogva a nyugati offenzívától teljesen eltérő, módszereiben és céljaiban egyaránt „másfajta” háborút vívott Keleten, ahol az „ideológiai” és „faji” ellenséget nemcsak legyőzni kívánta, hanem akarata szerint egyértelműen és végérvényesen megsemmisíteni.²¹ A Szovjetunió önvédelmi képességét nagyban gyengítette, hogy 1941 végére a Vörös Hadsereg elveszítette az ország nyugati területeinek többségét, éppen azokat a vidékeket, ahol a modern és nagy kibocsátású nehézipara összpontosult. Ezek a körzetek alkották a háború előtti szovjet hadiipar magját, s ennek megfelelően itt termeltek, illetve állították elő a kőszén 63, a nyersvas 71, az acél 58, valamint a harckocsigyártáshoz is nélkülözhetetlen acéllemezek 57%-át.²² A szovjet vezetés egy egyedülálló stratégiai problémával került szembe: a világszínvonalú német fegyvergyártással minden tekintetben – innováció, megbízhatóság, darabszám – versenyképes hadiipart kellett rekordgyorsasággal kiépítenie, illetve megmentenie és áttelepítenie a már meglévő kapacitásokat a háborús vészhelyzetben zuhanó ipari termelés közepette, miközben a beruházási forrásokat is meg kellett találnia az ipari hanyatlás megállításához. Az adott helyzetben mindez természetesen csakis a hadiipar szükségszerűen torz, mesterséges felülreprezentálásával és minden más ágazati kiadás könyörtelen visszavágásával volt elérhető.²³ A helyzetet súlyosbította, hogy a németek és szövetségeseik által megszállt sok százezer (1942 végére közel 2 millió!) km²-re esett a teljes Szovjetunió vetésterületének több mint 40, a sertésállomány 60, míg a szarvasmarha-állomány 38%-a.²⁴

A Vörös Hadsereg második világháborús teljesítményének megítélése elképzelhetetlen a háttország hatalmas eredményeinek és a szovjet nép gigászi áldozatvállalásának a rövid bemutatása nélkül. Miközben

a világháború keleti frontján harcoló szovjet alakulatok 1941 és 1942 között javarészt kudarcokat szenvedtek el – noha több helyütt is sikerrel lassították le a német előrenyomulást, ezzel is értékes időt nyerve a termelőipar evakuálásának –, az új gazdasági hátország²⁵ felépítése összességében csakis szervezési és logisztikai bravúrként értékelhető, különösen, ha figyelembe vesszük a gyártókapacitások áttelepítéséhez rendelkezésre álló minimális időt, az adott katonai-politikai helyzetet és a nyilvánvaló infrastrukturális korlátokat. Sokatmondó tény, hogy a fő hadviselő felek közül egyedül a Szovjetunió volt kénytelen egy rohamosan csökkenő nemzeti össztermékből fedezni a háború költségeit, s mindezt a háború előttinél jóval kisebbre zsugorodott ipari bázison kellett véghezvinnie.²⁶ Noha maga Sztálin csak 1941. július 3-án törte meg tarthatatlan hallgatását, és intézett rádióbeszédet a szovjet néphez,²⁷ az SZKP KB és a Népbiztosok Tanácsa már június 29-én utasításba foglalta a frontövezetbe tartozó párt- és állami szervezeteknek a háborús gazdálkodásra való átállás irányait, emellett bevezette a munkakötelezettséget, amelynek szellemében mindenütt új munkarendet léptettek életbe: a kötelező túlórák bevezetésével növelték a munkanapok hosszát, megszüntették a rendes és pótszabadságokat, illetve a szokásosnál is keményebb módszerekkel biztosították a munkafegyelmet.²⁸ A szovjet gazdaság szinte valamennyi ágát a front szükségleteinek az ellátására kapcsolták rá. A vasutakat háborús menetrendre állították, a belföldi személy és civil áruszállítást évekre mellékvágányra terelték, s kapacitásait a Vörös Hadsereg utánpótlásának – csak 1942. januárig 10 millió embert szállítottak a frontra! – és a hadipari termelést végző gyárak, üzemek folyamatos ellátásának biztosítására kötötték le.²⁹ Talán még fontosabb a július 30-án jóváhagyott, az 1941. harmadik negyedévre vonatkozó, új mozgósítási terv, benne a hadianyag-termelés 26%-os növelésére, valamint új hadianyaggyárak, kohászati, fűtőanyag-termelő üzemek, illetve az új gazdasági hátország működéséhez elengedhetetlen közlekedési objektumok – utak, hidak, vasútvonalak – gyorsított építésére vonatkozó előírással. Rohamtempóban kellett kidolgozni az összes hadianyag-ipari ágazatot érintő, átfogó fejlesztési tervet, amely főként a Volga-mellék, az Urál (ahová a háborús hadianyag-termelés közel 40%-a³⁰ jutott, s minden második szovjet gránát uráli acélból készült³¹), Nyugat-Szibéria, Kazahsztán – és más közép-ázsiai tagköztársaságok – biztonságosnak tartott körzeteiben irányzott elő nagyívű, de drasztikusan rövid határidővel megvalósítandó fejlesztéseket. Utóbbiak keretében 1942–1944 folyamán 2250 nagy ipari üzem épült

fel az említett területeken.³² Az Állami Honvédelmi Bizottság³³ még július 4-én direktívát bocsátott ki az 1941. évi utolsó negyedéves és a teljes 1942. évi hadigazdasági tervről, amelynek kidolgozására külön bizottságot alakított az Állami Tervbizottság elnökének³⁴ vezetésével. Az augusztus 16-án elfogadott terv lényegében a szovjet népgazdaság rendelkezésre álló és az akkor elérhető technológiával kiaknázható természeti erőforrásainak eredményes – tehát a sikeres önvédelmi harcot biztosító – hadigazdálkodás igényeit kielégítő, kényszerű és elkerülhetetlen feláldozását jelentette. Az igen ambiciózus terv előirányozta a fegyver-, lőszer-, haditechnika-, hadiipari félgyártmány- és nyersanyagtermelés megsokszorozását, a villamosenergia előállításának és a felhasználás hatékonyságának javítását (öt év alatt 45 új erőmű épült!³⁵), a kőszén-, az olajtermelés és más ásványkincsek felszínre hozásának gyorsítását; s ezzel párhuzamosan a normák növelését, új lelőhelyek feltárását és az ottani kitermelés mielőbbi beindítását. Az ipari termelőeszközök evakuációja is az Állami Honvédelmi Bizottság hatáskörébe tartozott, de a folyamat gyakorlati irányításával a június 24-én alapított Kiürítési Tanács foglalkozott.³⁶ Az evakuált ipari felszerelés és szakembergárda szállítására összesen 1,5 millió vagont vettek igénybe és 30 ezer szerelvényt állítottak össze.³⁷ Egyedül a zaporozsjei acélmű kimenekítéséhez 8 ezer vasúti kocsira volt szükség.³⁸ A kimenekítés teljes időszakában csupán vasúton 2593 olyan üzemet telepítettek át részben vagy egészben az új hátszországba, amelyek 1941 előtt az ország ipari termelésének harmadát biztosították.³⁹ Az evakuált üzemek felállítása, a gyártás beindítása spártai körülmények között, a téli hónapokban, nemritkán fagypon alatti hőmérsékleten történt. Az emberek oldaláról közelítve az adathalmazhoz, megállapítható, hogy a szovjet szervek által koordinált evakuáció nagyjából 10 millió főt érintett.⁴⁰ Még ezután is kb. 78 millió fő, a szovjet összlakosság 40%-a rekedt német, finn, román és magyar fennhatóság alatt.⁴¹ A lakás- és szociális körülmények kétségbeejtőek voltak, általános volt az élelmiszerhiány. Mindezen nehézségek dacára, pl. az áttelepített repülőgépgyárak már egy-másfél hónap múlva termeltek, s volt olyan 1941 októberében evakuált gyár, amely 11 napos szállítást követően, december elején már másfélszer annyit termelt, mint korábban.⁴² Előfordult, hogy a keletre evakuált gyárakat – leginkább infrastrukturális okokból – már működő üzemek területére telepítették, majd a minél hatékonyabb munkaszervezés jegyében össze is olvasztották őket. Így jött létre pl. Nyizsnyij Tagilban az akkor még Sztálin nevét viselő, gyakorta „Tankográdnak” nevezett hadiipari gyáróriás,⁴³

a mai *UralVagonZavod* közvetlen elődje. 1942 nyarán és őszén további 150 nagy ipari üzemet szállítottak keletre, mindenekelőtt vízi úton a körülvárt Szevasztopol, illetve szárazföldön Vorosilovgrád (a mai Luganszk) és Sztálingrád környékéről, továbbá a sztavropoli és a krasznodari határterületekről.⁴⁴

A GULAG világháborús tevékenységéről kevés adat áll rendelkezésre, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az Uráltól nyugatra fekvő táborok evakuálása szinte a náci támadás másnapján megkezdődött. Általános amnesztiát ugyan nem hirdettek, de még 1941 folyamán 600 ezer fogoly szabadult – nem csak a GULAG-ról –, közel harmadukat pedig azonnal mozgósították a harcoló csapatokhoz.⁴⁵ Bár a háborút nem a GULAG keretein belül folyó termelés döntötte el a Szovjetunió javára, mégis komoly hiba lenne, ha alulértékelnénk azt. Pl. 1941–45 között 70,7 millió lőszert és 70 ezer aknavetőt (az összmenyiség 45%-át) állítottak elő kényszermunkával, a nehéziparban 310 ezren, míg a vasútvonalak építésénél és helyreállításánál 448 ezren (tehát minden negyedik kényszermunkás) dolgoztak.⁴⁶

Az ipar átállítása mai szemmel nézve is megdöbbentően találékonyan, gyorsan és hatékonyan zajlott: az eredetileg civil rendeltetésű és/vagy áttelepített üzemek zöme 1942-ben már a front igényei szerint termelt.⁴⁷ A szovjet ipar 1942 első felében képes volt több mint 11 ezer harckocsi és 8 ezer repülőgép előállítására, a második félévben pedig mindkét esetben 13 ezer darabra emelte a kibocsátást,⁴⁸ miközben a nyersvas, a villamosenergia és a szén termelése még 30–60%-kal volt kevesebb, mint 1941-ben.⁴⁹ Maradva a katonai célú repülőgépgyártás példájánál, a szovjet légierő a háború közel 5 éve alatt összesen 59 ezer vadászgépet, 37 ezer csatarepülőt és 17,8 ezer bombázót kapott,⁵⁰ amely a nyugati kölcsönbérleti szállításokkal⁵¹ együtt a vonatkozó német termelésnek szinte a duplájára rúgott. Jellemző indikátora a szovjet haditermelés felfutó trendjének a vörös arzenál rohamléptékű bővülése: 1944 elején a szovjet csapatoknak 5350 harckocsijuk és rohamlővegük, illetve 8500 repülőgépük volt, a németek esetében ugyanezen fegyverekből kb. 5400 és 3100 hadra fogható példány állt rendelkezésre. Egy évvel később a szovjetek immár 12,9 ezer harckocsival és rohamlőveggel, valamint kb. 15,5 ezer repülőgéppel rendelkeztek, szemben a németek mintegy 4000 és 2000 darabos állományával.⁵²

Az SZKP által kiadott régi/új jelszó – „Mindent a frontnak, mindent a győzelemért!” – szellemében az 1918–21 között sikerrel alkalmazott hadikommunizmusra sokban hasonlító, de a '30-as évek

erőltetett iparosítása nyomán már magasabb technikai színvonalon, jóval kiterjedtebb iparra támaszkodó háborús gazdálkodást vezettek be, és a pénzforgalom is fennmaradt, a jegyrendszer széleskörű alkalmazása ellenére.⁵³ A haditermelés biztosítása nagyban függött a besorozottak pótlásától. A vas- és színesfémkohászatból, a gépjárműgyártásból, továbbá az összes hadiipari ágazatból 1942 elején több mint 440 ezer fő hiányzott. Nem meglepő, hogy a hadiiparban, a vasúti, a tengeri és a folyami közlekedésben foglalkoztatott minden személyt a háború egész idejére mozgósítottak nyilvánítottak. A Legfelső Tanács Elnöksége 1942. február 13-i rendelete – „A munkaképes városi lakosságnak termelési és építőipari munkára a háború tartamára történő mozgósításáról” – alapján még 1942 folyamán közel 738 ezer embert mozgósítottak állandó, 1 millió 395 ezer főt pedig ideiglenes és időnyomunkára. A hadseregbe bevonult munkaerő pótlására a háború alatt több mint 7 millió új munkaerőt mozgósítottak: 1,3 milliót az iparban, 3,8 milliót a mezőgazdaságban és 1,3 milliót a fakitermelésben; jelentős számban GULAG-foglyokat. A falvakban dolgozók 71%-a nő volt, s ezzel párhuzamosan az iparban és más ágazatokban alkalmazotti státuszban dolgozó nők száma 38-ról 53%-ra emelkedett.⁵⁴ Noha általánosságá vált a nők foglalkoztatása⁵⁵ a tipikusan férfi szakmákban is – pl.: a mozdonyvezetők, esztergályosok 33%-át; a hegesztők 31%-át; míg a lakatosok 12%-át immár ők alkották –, valamint csak 1941 folyamán majd' 2 millió nőt, illetve iskoláskorú fiataalt, továbbá komszomolisták százezreit vonták be a termelésbe, a munkásként foglalkoztatottak száma 1941 folyamán a kezdeti 31,5 millióról 18,5 millió főre, a szovjet ipar teljesítménye pedig 52,4%-kal csökkent. Ezúttal azonban az ipari munkaerő hiányát – szemben a kollektivizálás éveivel – nem lehetett a mezőgazdaságból pótolni, mivel a sorozások a városi üzemekhez hasonlóan a kolhozokat és a szovhozokat is súlyosan érintették. Tetéztve a nehézségeket, a gép- és traktorállomásokról a hadsereg elvitte a traktorok több mint 40, a gépkocsik mintegy 80%-át és rengeteg lovat, ami csak fokozta a mezőgazdaság munkaerő-szükségletét és csökkentette az agrárium kibocsátását. Ennek dacára a fronttól távoli, keleti régiókban a vetésterületek nagyságát közel 63 millió hektárra növelték,⁵⁶ aminek érdekében feltörték, illetve művelés alá vontak szűz- és parlagföldeket, erdőket irtottak. Azonban a gabonafélék termelése a háború folyamán még csak meg sem közelítette az 1941-es értéket, annak alig felét tette ki.⁵⁷ Leírhatjuk, hogy a hátszág lakossága többnyire éhezett, s nem volt – mert nem lehetett – sokkal jobb a Vörös Hadsereg élmezőnye

sem. A szovjet lakosság által hozott áldozatok sokszor átlépték az elviselhetőség határát, amit a *lend-lease* keretében behozott, döntően amerikai eredetű élelmiszer-kontingensek csak csillapítani voltak képesek. Előfordult, hogy a hátország beteg, idős vagy gyermekkorú civil lakosai éhen veszttek, a németek és finn szövetségeseik által körülrzárt és éhhalálra ítélt⁵⁸ Leningrád lakosságának majdnem hároméves szenvedéseiről nem is beszélve.⁵⁹ Mindazonáltal, biztosan állíthatjuk, hogy a Szovjetunió hajtott végre a modern kor legnagyobb földrajzi termelésátrendezését háborús körülmények között,⁶⁰ aminek köszönhetőn a szovjet hadigazdaság már 1943-tól fölénybe került a németországgal szemben, s ez döntő mértékben járult hozzá a Vörös Hadsereg győzelmeihez.⁶¹ Az ipari termelés területi megoszlásának változása, a perifériák fejlesztése, az 1941 után szervezett új hátország építése a háborút követően, immár egy új világrendben is folytatódott, lényegében egészen 1990/91-ig.

Az alábbi táblázatokból kitűnik a szovjet gazdaság háborús vesztesége, átalakulása, súlyponteltolódása a fegyvergyártás és tágabb értelemben a front ellátása irányába.

A Szovjetunió gazdasági teljesítményének mutatói
1940–1945 között⁵⁵

	1940	1941	1942	1943	1944
Nemzeti jövedelem	100	92	66	74	88
Bruttó ipari termelés	100	98	77	90	104
Fegyvergyártás	100	140	186	224	251
Bruttó mezőgazdasági termelés	100	62	38	37	54

Egyes áruk termelése a Szovjetunióban 1940–1945 között
(millió tonnában)⁵⁶

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Szén	166	154	75,2	92	118	149,3
Kőolaj	31	28,5	15,2	15,8	17	19,4
Acél	18,3	17,8	8	8,4	10,8	12,2
Villamos-energia (milliárd KWh)	48,3	46,5	23	28	35	43,3

Változások a Szovjetunió költségvetésében 1939–1945 között
(milliárd rubelben)⁵⁷

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Kormánybevételek	156	180,2	191,4	165	202,7	268,7	302
Forgalmi adó	96,9	105,9	93,2	66,4	71,1	94,9	123,1
Közvetlen adók	7	9,4	10,3	31,5	28,6	37	39,6
Kölcsönök	7,6	9,4	10,9	13,2	20,8	29	26,7
Kormánykiadások	153,3	174,4	203,2	182,8	210	263,9	298,6
Katonai kiadások	39,2	56,8	90,5	108,4	124,7	137,7	128,2
A nemzetgazdaság finanszírozása	60,4	58,3	51,6	31,6	33,1	53,7	74,4

A Szovjetunió a második világháború éveiben emberi ésszel nehezen felfogható veszteségeket szenvedett, amelyek közül az emberáldozatok száma különösen sokkoló. A szovjet állam összesen csaknem 27 millió állampolgárát veszítette el. A németek és csatlósai által megszállt nyugati területeken az éhezés, a járványok és a harci cselekmények következtében 8,5 millió ember veszett oda, a németországi és más táborokban további 2,8 millió fő lelte halálát. A náci keleti fronton vívott dicstelen, a fentiekben már említett, „másfajta” háborúja korábban sosem látott, nagyságát tekintve tömeges, eszközeit vizsgálva, brutális népirtásba torkollott. A többnyire a helyszínen, bestiális módon kivégzett civil lakosok száma meghaladta a 6,39 millió főt, közte majd’ 220 ezer gyermekkel.⁶⁵ A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötését (1939. augusztus 23.) követően a szovjet ellenőrzés alatt álló nyugati területeken összesen nagyjából 4,07 millió zsidó élt, közülük másfél millióan elmenekültek, de a többségük (2,7 millióian) a náci halálgépezet áldozatává vált. Ha a fenti számokat összeadjuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a Szovjetunió megközelítőleg 18 millió civil lakosa pusztult el a második világháborúban, döntően az európai részen és a náci népirtás⁶⁶ következtében. Amennyiben ezt kiegészítjük a hátszágban – pl. a tragikus közellátás és közegészségügy miatt – elhalálozottak számával, a szovjet civil veszteség még meg is haladja

a 18 millió főt. Utóbbihoz ráadásul hozzá kell adni a Vörös Hadsereg 8–9 millió hősi halottját, s így a Szovjetunió teljes embervesztése kb. 27 millió főben (oroszkok, ukránok, beloruszkok, zsidók, tatárok, kazahok, üzbégek és más nemzetek szülöttei) állapítható meg,⁶⁷ amely nagyságrenddel haladja meg a német (kb. 7–7,5 millió), s főképp az egymillió fő alatti amerikai és a brit veszteségeket. Elborzasztó, hogy a kb. 5,27 millió, náci fogságba esett szovjet hadifogolyból közel 4,6 millióan sosem tértek haza. Miként tagadhatatlan az is, hogy zsidó származású katonák tömegei – az amerikai haderő mellett – csak a Vörös Hadseregben (mintegy félmillióan) teljesítettek/teljesíthettek fegyveres szolgálatot.⁶⁸ Az auschwitz-i haláltábor is vöröskatonák szabadították fel 1945. január 27-én.⁶⁹ Sőt, a Szovjetunió már a második világháború kitérőse előtt, a spanyol polgárháborúban (1939–36) is „megmérte” magát, amikor egyedüli európai hatalomként segítette a köztársaságiak harcát a Franco-vezette, Hitler- és Mussolini-támogatta falangista lázadókkal szemben.⁷⁰

A szovjet földek felszabadítása után, egységes szempontok alapján felmért adatok tanúsága szerint, a Szovjetunió által elszenvedett közvetlen háborús károk – az agresszorok támadása következtében megsemmisített javak – értéke 679 milliárd rubelt tett ki, amely az 1941. évi árfolyamon számolva 128 milliárd amerikai dollárnak felelt meg. A háborús károk ezen nagyságát Sztálin a jaltai konferencián (1945. február 4–11.) jelentette be a koalíciós tárgyalások keretében. A teljes háborús kárt – a termelékieséssel is számolva – 2569 milliárd rubelre becsülték, ami elérte a Szovjetunió össznemzeti vagyonának egyharmadát. Az antifasiszta koalíció tagjai szintén Jaltán állapodtak meg abban is, hogy megfelelő kondíciók mellett, a háború végeztével Németország összesen 20 milliárd dollár (értékű) kártérítést fizessen, ebből 10 milliárd dollárt⁷¹ a Szovjetunióknak. Csak összehasonlítás-képpen: az említett összeg az Egyesült Államok évi szövetségi költségvetésének csupán a 10%-át tette ki.⁷²

Végezetül, vessünk egy pillantást a Szovjetunió területén okozott közvetlen háborús károk összesítésére, a teljesség igénye nélkül. A megszállók elpusztítottak vagy részlegesen romba döntöttek 1710 várost, illetve 70 ezer falusias jellegű települést. Felégették 6 millió épületet, megfosztva a fedéltől 25 millió embert. Lerombolták vagy elszállították (értsd: elrabolták) közel 32 ezer ipari vállalat felszerelését, olyan gyárakat és üzemeket, amelyek (többek között) a háború előtti szénbányászat és az acéltermelés 60%-át adták. Megsemmisítettek 65 ezer km vasútvonalat – a jelenlegi magyar hálózat nyolcszorosát! –

és négyezernél is több vasútállomást. Mindemellett elpusztítottak 36 ezer posta- és távíróhivatalt, elhajtottak 7 millió lovat és 17 millió szarvasmarhát, illetve megsemmisült vagy megrongálódott 40 ezer kórház és egyéb gyógyintézet.⁷³ A sor hosszan folytatható. Különösen szemléletes, ha a két felnövő szuperhatalom háborús veszteségeit hasonlítjuk össze. Az Egyesült Államok 1940–1945 között sikerrel járatta csúcsra iparát, miközben nem kellett érdemben visszafognia a fogyasztást. Ezzel szemben, a Szovjetunió hatalmas ember- és anyagi veszteséggel, csatatérre vált nyugati területeivel⁷⁴, a civil gazdaság kárára túlméretezett hadiiparával és a végletekig kimerült hátországgal lépett az európai történelem új, a hódító náci-fasiszta hatalmaktól megszabadított korszakába. A szovjet nép, a Szovjetunió lakosságának hatalmas áldozatvállalása ezzel azonban még messze nem ért véget, hiszen a romokból kellett újjáépíteni az országot, behozhatatlannak tetsző hátrányból kelve versenyre az Egyesült Államokkal.⁷⁵

Jegyzetek

- ¹ Köszönettel tartozom a Leningrádi Híradómérnöki Katonai Akadémián (1954) és a Moszkvai Vezérkari Akadémián (1965) végzett Dr. Kolozsvári Sándor ny. mk. ezredesnek a cikk megírásához nyújtott értékes tanácsaiért.
- ² P. A. Zsilin (szerk.): *A Nagy Honvédő Háború története*. Budapest–Ungvár, Kossuth Kiadó–Kárpáti Kiadó, 1976, 428–467. A „hosszabb” munkák közül az első, a hat kötetes változat még Hruscsov főtitkársága idején készült. Lásd: P. N. Poszpelov (szerk.): *A Nagy Honvédő Háború története*, I–VI. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1964–67. Szintén említést érdemel a Grecsko marsall főszerkesztésével a Breznyev-érában napvilágot látott 12 kötetes változat is. Lásd: A. A. Grecsko (fszerk.): *A második világháború története*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1976, 1982–84.
- ³ Zsilin (szerk.): i. m.: 429.; vö.: Sz. M. Styemenko: *Ahol a győzelmet kovácsolták*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1977, 30–32.
- ⁴ A szovjet nehézipari bázist megteremtő ötéves tervek elsősorban a beruházási javak termelésére összpontosítottak, így a fogyasztásicikk-ágazatok igen fejletlenek voltak, mindenekelőtt nyugati összevetésben, emiatt 1941 nyarától nem is tudtak nagyszámú mobilis munkaerőt és gyorsan átállítható termelőeszközöket „kölcsonözni” a szorult helyzetben lévő hadiiparnak. Magyarán, a fogyasztás kárára felépített nehézipart – s vele együtt az országot – nem lehetett a szovjet fogyasztók „feláldozható” tartalékaiból megmenteni, hiszen ezek alig vagy egyáltalán nem léteztek. Ráadásul a szovjet (új) hátország egyes területein a háború szinte teljes időszakára felhagytak a fogyasztási cikkek gyártásával. Az előbbieket illusztrálása gyanánt említhető, hogy míg 1940-ben 211 millió pár lábbelit gyártottak (az összlakosság ekkor kb. 196 millió fő volt), addig 1945-ben már csak 63,1 milliót. Ugyanezen időszak alatt a fényképezőgép-gyártás a kezdeti kb. 335 ezer darabról szinte a nullára esett vissza, varrógépet pedig gyakorlatilag nem gyártottak. Lásd:

Alan S. Milward: *Háború, gazdaság, társadalom 1939–1945. A II. világháború hátterében meghúzódó gazdasági események*. Budapest, Aquila Könyvkiadó, 2000, 114–116. Összességében megállapítható, hogy a vas- és gépipar aránya az ipari termelésben 36%-ról 57%-ra emelkedett, míg ezzel egy időben a könnyű-, illetve az élelmiszeripar részesedése 34%-ról 20%-ra csökkent. (Lásd: Ránki György: *A második világháború története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976, 269.)

⁵ Zsilin (szerk.): i. m.: 429., vö.: Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon Kiadó, 2003, 232.

⁶ Milward: i. m.: 40. (Eredeti forrás: H. C. Hillmann: *The Comparative Strengths of the Great Powers*. In: *The Economic Structure of Hitler's Europe*. Oxford, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, 1954.)

⁷ Milward: i. m.: 64. (Eredeti forrás: A. J. Brown: *Applied Economics*. London, George Allen & Unwin, 41.)

⁸ Ugyanakkor elgondolkodtató Tuhacsevszkij előrelátása. Lásd: *M. Ny. Tuhacsevszkij válogatott művei*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1975, 174–175., 235–257., különösen pedig: 322–334. (A határ menti hadműveletek jellege, 1934), illetve 340–348. (A mai Németország katonai tervei, 1935). Említhetjük akár az 1925-ben elhunyt Frunzét is, lásd: *M. V. Frunze válogatott művei*, II. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1959, 185–207. (A hadseregfejlesztés eredményei és távlatai, 1925), 316–358. (A Vörös Hadsereg és a Szovjetunió védelme, 1925), 435–445. (A hadiipar – védelmi képességünk alapja, 1925).

A második világháború legjobb konstrukciójának bizonyul, innovatív megoldásait tekintve iránymutató T–34-es harckocsi 1940 év elején már készen volt, azonban G. I. Kulik ellenvetései miatt a sorozatgyártás nem indulhatott be időben. Vö.: I. H. Bagramjan: *Így kezdődött a háború*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1973, 76–77., illetve G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok*, I. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1976, 242–244.

⁹ Az 1941-es események szovjet-orosz historiográfiájához, a Vörös Hadsereg felkészültségének kérdéséhez lásd: Gyóni Gábor: 1941 problematikája az orosz historiográfiában. In: *RussianStudies.hu*, 2019. (Elérhető: <https://www.russianstudies.hu/onlineperiodikahu.html>; hozzáférés: 2020.01.08.)

¹⁰ Dwight D. Eisenhower: *Keresztes háború Európában*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982, 47.

¹¹ Vö.: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 168.

¹² Vö.: Balogh László: *Románia története*. Budapest, Aula Kiadó, 2001, 97.

¹³ Vö.: Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia – a délszláv állam története*. Budapest, Aula Kiadó, 1999, 69–71.

¹⁴ Vö.: Milward: i. m.: 303.

¹⁵ Az 1939–41 közötti igen jelentős – de javarészt a Szovjetunió nemzetközi elszigeteltségéből fakadó – szovjet–német kereskedelemhez és széleskörű hadiipari együttműködéshez, illetve a semleges tőkés államok – Svájc és Svédország – német hadigazdaságban játszott szerepéhez lásd: Milward: i. m.: 369–377.

¹⁶ Zsilin (szerk.): i. m.: 429.

¹⁷ Ránki: i. m.: 267.

¹⁸ Az 1941. június 22. és július 3. közti napok több szerzőt is „megihlettek”. Közéjük tartozik Konsztantyin Plesakov, akinek – erősen vitatható állításokat is tartalmazó –,

eredetileg angol nyelven publikált könyve magyarul is olvasható. Lásd: *Sztálin baklövése – a tragikus első tíz nap a II. világháború keleti hadszínterén*. Budapest, Európa Kiadó, 2007. A szovjetek hiányos felkészülése okainak és felelőseinek mértékadó, szakmai bemutatásához lásd: Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin – történelmi vázlat*. Budapest, Láng Kiadó, 1988, 240–246.

- ¹⁹ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001, 539–540. A terror méreteire jellemző, hogy Tuhacsevszkij, Bljuher és Jegorov marsallok mellett kivégezték mind a 17 hadseregpáncsnokot, a 28 hadtestpáncsnokból 25-öt, valamint a 36 hadosztálypáncsnokból 34-et. Lásd még: Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban – összeomlástól összeomlásig*. Budapest, Korona Kiadó, 2001, 175–176., illetve William J. Spahr: *Sztálin hadvezérei – a szovjet vezérkar 1917–1945*. Budapest, Aquila Könyvkiadó, 1998, 223–250. Több későbbi marsallt, hadseregátornokot a börtönből vagy kényszermunka-táborból bocsátottak szabadon, nem sokkal a háború előtt (Rokosszovszkij, Gorbátov), vagy már a náci támadás után (Mereckov). Ők a „hosszan tartó és veszélyes küldetésből” – egy rövid szanatóriumi felerősödést követően – általában egyenesen a csapatokhoz kerültek. Vö.: Alekszandr Gorbátov: *Évek és háborúk*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988, 229. Rokosszovszkij – *Katonai kötelesség*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1971 – és Mereckov – *A nép szolgálatában*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985 – memoárjából „hiányzik” a letartóztatás és a fogva tartás időszaka.
- ²⁰ Sokatmondó Konyev marsall Vorosilovról és Bugyonnijról adott szóbeli, informális értékelése: „Vorosilov hallatlanul bátor ember, de képtelen volt megérteni a modern hadviselés módszereit. (...) Bugyonnij sose tudott valami sokat, és később se tanult. Teljesen tudatlannak mutatkozott, ami szörnyű hibákhoz vezetett.” Konyev – aki ekkor a 2. Ukrán Front parancsnoka volt – a „régiek” közül csak Sztálinról nyilatkozott pozitívan („univerzális tehetség”), de ez a helyzet ismerve érthető. In: Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989, 52.
- ²¹ Vö.: Henrik Eberle – Matthias Uhl: *A Hitler-dosszié. A szovjet titkosrendőrség (NKVD) iratanyaga J. V. Sztálin részére*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2006, 129–131., illetve Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben – az Eichmann-per története*. Budapest, Oliver Games International Könyvkiadó, 106–125., továbbá Kazimierz Moczarski: *Beszélgetések a hóhérral*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981, 158–189., valamint Enzo Collotti: *A náci Németország – a weimari köztársaságtól a hitleri birodalom bukásáig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1965, 240–267.
- ²² Zsilin (szerk.): i. m.: 430.; Ránki: i. m.: 268.
- ²³ Milward: i. m.: 118.
- ²⁴ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m. 543.
- ²⁵ Az ipari termelőövezetek földrajzi elhelyezkedésének lényegi megváltozása miatt akár új hátszagról is beszélhetünk.
- ²⁶ Milward: i. m.: 115.
- ²⁷ Isaac Deutscher: *Sztálin*. Budapest, Európa Kiadó, 1990, 449. Sztálin 1941. júniusi tétovázásához lásd: Béládi – Krausz: i. m.: 229–239., valamint Edward Crankshaw (ed.): *Khrushchev Remembers*, Volume 1. New York, Penguin Books, 1977, 190–204.

- ²⁸ Zsilin (szerk.): i. m.: 430; vö.: az Аргументы и факты hetilapban közölt adatokkal (2019, 18–19. sz., 4–5.).
- ²⁹ Zsilin (szerk.): i. m.: 430. Az utasítást június 29-én adták ki, de érvényesíteni az állandóan változó front és a szovjet vezetésben tapasztalható fejtelenség miatt csak kb. egy hónappal később tudták.
- ³⁰ Vö. Milward: i. m.: 120–121.
- ³¹ Zsilin (szerk.): i. m.: 445.
- ³² A tervbe vett és nem sokkal később (javarészt) meg is valósított fejlesztések nem mindegyike volt – mai szóhasználattal élve – „zöldmezős” beruházás. Az Urál és a perifériák fejlesztése már a '30-as években megkezdődött, de a náci támadást követően vett soha nem látott lendületet. (Az Urál a háború idején az ország első számú ipari központjává lépett elő. Nyugat-Szibéria gépipari termelésének értéke pedig 1940–43 között a tizenegyszeresére nőtt. Lásd: Milward: i. m.: 120–121.)
- ³³ Más fordításban: Állami Védelmi Tanács. 1941. június 30-án jött létre, tagjai voltak: Sztálin, Molotov, Malenkov, Berija, Mikojan, Kaganovics, Bulganyin, Voznyeszenskij (a hadigazdálkodás közvetlen irányítója, az Állami Tervbizottság elnöke), illetve Vorosilov, Bugyonnij és Tyimoszenko marsallok.
- ³⁴ A témához lásd: Ny. A. Voznyeszenskij: *A Szovjetunió hadigazdasága a Nagy Honvédő Háború éveiben*. Budapest, Új Magyar Kiadó, 1949.
- ³⁵ Milward: i. m.: 121. Elsősorban ennek köszönhető, egyszersmind beszédes, hogy az ország villamosenergia-termelése 1945-re elérte az 1940-es érték 90%-át. Lásd: Zsilin (szerk.): i. m.: 443.
- ³⁶ Elnöke Svernyik, helyettesei Koszigin és Pervuhin, tagjai Mikojan, Szaburov és Zaharov voltak. Lásd: Zsilin (szerk.): i. m.: 437.
- ³⁷ Zsilin (szerk.): i. m.: 438.; Milward: i. m.: 120., illetve Ránki: i. m. 268.
- ³⁸ Milward: i. m.: 120.
- ³⁹ Az idő rövideje és/vagy a különféle technikai-infrastrukturális okok miatt el nem szállítható ipari eszközöket a szovjet hatóságok kiemelkedő hatékonysággal semmisítették meg. Az 1944-től fokozatosan visszavonuló megszállók és csatlósai szintén igyekeztek minden termelőeszközt magukkal vinni, s minél kevesebb értéket hagyni a felszabadító szovjet erőknek, ami csak fokozta az ország háború utáni gazdasági nehézségeit.
- ⁴⁰ Milward: i. m.: 120.; vö.: Zsilin (szerk.): i. m.: 438.
- ⁴¹ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 542.
- ⁴² Zsilin (szerk.): i. m.: 440.; Milward: i. m.: 120.
- ⁴³ Maurice Edelman: *How Russia Prepared. U.S.S.R. Beyond the Urals*. New York, Penguin Books, 1942, 61–62.; Milward: i. m.: 120.
- ⁴⁴ Zsilin (szerk.): i. m.: 440.
- ⁴⁵ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 543.
- ⁴⁶ Czéh Zoltán: A GULAG mint gazdasági jelenség. In: *Eszmélet* 28. sz. (1995. január), 193–217. (Elérhető: https://www.eszmelet.hu/czeh_zoltan-a-gulag-mint-gazdasagi-jelenség/; hozzáférés: 2020.01.08.) A témához bővebben: Czéh Zoltán: *A GULAG mint gazdasági jelenség*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003.
- ⁴⁷ Zsilin (szerk.): i. m.: 431. Az erőviszonyok alakulásához: 1942 májusában a Vörös Hadseregnek 5,5 millió embere, több mint 4000 harckocsija, 43 ezer lövege és aknavetője, illetve 3000-nél több repülőgépe volt. A német haderő 6,2

millió emberrel, több mint 3000 harcokkal és rohamlőveggel, mintegy 43 ezer löveggel és aknavetővel, illetve 3400 repülőgéppel rendelkezett. 1944 elején a szovjet csapatok 6,1 millió főt számláltak, 4900 harcokkal és rohamlőveggel, több mint 2000 „katyusa” sorozatvetővel, 89 ezer löveggel és aknavetővel, továbbá 8500 repülőgéppel. Ezzel szemben a tengelyhatalmak a keleti fronton összesen 4,9 millió katonát tudtak felvonultatni, több mint 54 ezer löveggel és aknavetővel, 5400 harcokkal és rohamlőveggel, valamint 3000 repülőgéppel. 1944 végére a Vörös Hadsereg lényegében változatlan létszám mellett már 11 ezer harckocsi és önjáró tüzérségi fegyver, 14,5 ezernél több repülőgép, majd 91,5 ezer löveg és aknavető, illetve közel 3000 sorozatvető felett diszponált. Ekkorra a német hadvezetés a keleti fronton „mindössze” 3,1 millió katonát, mintegy 4000 harckocsit és rohamlőveget, 28,5 ezer löveget és aknavetőt, valamint kb. 2000 harci repülőgépet tudott felmutatni. Lásd: A. M. Vaszilevszkij: *A vezérkar élen*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1975, 181., 358.; G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok*, II. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1976, 302–303.)

⁴⁸ Vö.: P. A. Rotmisztróv: *Az idő és a harckocsik*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1975, 143.

⁴⁹ Zsilin (szerk.): i. m.: 441.

⁵⁰ Zsilin (szerk.): i. m.: 445.; vö.: Ránki: i. m.: 269., illetve Milward: i. m.: 118., valamint: A. Sz. Jakovlev: *Szárnyak, emberek – egy repülőgép-tervező feljegyzései*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1968, 356–357.

⁵¹ A Szovjetunióknak juttatott amerikai (kisebb részt angol) haditechnikai segítséget „szokás” túlbecsülni. Az 1945-ig átadott 12 ezer tank és 15 ezer repülőgép nem érte el a hazai termelés 10%-át sem. A győzelem szempontjából sokkal fontosabbak voltak a hátszág, a hadtáp megszervezésében nélkülözhetetlenek bizonyuló dzsipek (a „willysek”) és teherautók (félmillió darab, a háború utáni szovjet gyártmányok „műszaki alapjai”), valamint a leszállított 5 millió tonna élelmiszer. Lásd: Ránki: i. m.: 271., vö.: Milward: i. m.: 93–96.

⁵² Zsilin (szerk.): i. m.: 445. A német fegyverkezés legfontosabb ágaiban csak 1944 őszétől következett be látványos visszaesés. Lásd: Ránki: i. m.: 267. Tagadhatatlan: a német termelés hanyatlásában nagy szerepet játszott, hogy az évekig tartó többfrontos háború végleg kimerítette a náci Németországot, amely 1945-re európai csatlósait elveszítve, a szövetséges bombázások és a szovjet-angolszász koalíció csapatainak előretörése mellett, immár képtelen volt tovább menedzselni nyersanyaghiányos hadiiparárt. Ez azonban semmit nem von le a szovjet nép és a szovjet ipar világháborús teljesítményéből. A témához lásd: Styemenko és Sztálin tanulságos párbeszédét a német hadigazdálkodásról: Sz. M. Styemenko: *A vezérkar a háború éveiben*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1975, 556–558.

⁵³ Ugyanakkor az általános áruhiány a fekete- és cserkekereskedelmet erősítette.

⁵⁴ Ránki: i. m.: 269.

⁵⁵ A háború végén az iparban foglalkoztatott munkaerő 56%-a nő volt, míg 1939-ben még csak a 39%-a. 1943-ra a Vörös Hadseregben harcoló nők száma meghaladta a 800 ezret, amely az összlétszám kb. 8%-át adta. Lásd: Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 545.

⁵⁶ Zsilin (szerk.): i. m.: 431–432. Ennek ellenére a bevetett földek nagysága az 1940. évi 150,6 millió hektárról 1945-re 113,8 millió hektárra csökkent. Lásd: Milward: i. m.: 311–312.

- ⁵⁷ Zsilin (szerk.): i. m.: 443.
- ⁵⁸ Vö.: Eberle – Uhl: i. m.: 132.
- ⁵⁹ A témához lásd: Bálint József: *900 nap a 300 évből – Leningrád*. Budapest, Agroinform, 2003, 61–66., 83–92., 101–110., 127–136., 156–162.
- ⁶⁰ Milward: i. m.: 119.
- ⁶¹ Ránki: i. m.: 270. Tehát a Vörös Hadsereg már a szövetségesek 1944. június 6-i normandiai partraszállása előtt elvitathatatlan fölénybe került a keleti fronton. Viszont a második európai front megnyitását a szovjet fél már 1941/42-től sürgette. Vö.: I. M. Majszkij: *Egy szovjet diplomata visszaemlékezései, 1925–1945*. Budapest, Gondolat Kiadó–Kossuth Kiadó, 1975, 530–531., 555–563.
- ⁶² Milward: i. m.: 116. (Eredeti forrás: Alec Nove: *An Economic History of the U.S.S.R.* Harmondsworth, Penguin Books, 1969, 272.)
- ⁶³ Milward: i. m.: 119. (Eredeti forrás: Pierre Sorlin: *La Société soviétique, 1917–1964*. Paris, Armand Colin, 1964, 261.)
- ⁶⁴ Milward: i. m.: 117. (Eredeti forrás: Serge N. Prokopovicz: *Histoire économique de l'U.R.S.S.* Paris, Flammarion, 1952, 613.)
- ⁶⁵ A témához lásd: Krausz Tamás (szerk.): *Az ismeretlen fekete könyv – szentaniuk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról (1941–1944)*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2005., illetve Alekszandr Djukov: *Holokaust, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011., valamint Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, Russica Pannonicana, 2014.
- ⁶⁶ Vö.: Norbert Elias: *A németekről – hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században*. Budapest, Helikon Kiadó, 2002, 279–281.
- ⁶⁷ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 543.; vö.: Sz. Bíró Zoltán: *Oroszország veszteségei – számok és életek*. In: *Magyar Narancs*, 2011/19. sz. (Elérhető: https://magyarnarancs.hu/belpol/oroszorszag-vesztesegei_-_szamok_es_eletek-76086; hozzáférés: 2020.01.08.), illetve Юрий Поляков – Валентина Жиромская – Наталья Араловец: «Демографическое эхо» войны. In: *Скепсис – научно-просветительский журнал*, 2004 г. (Elérhető: https://scepsis.net/library/id_1260.html; hozzáférés: 2020.01.08.), továbbá Николай Ефимов: Сколько жизней унесла война? In: *Наследник – православный молодежный журнал*, 2010 г. (Elérhető: http://www.naslednick.ru/articles/history/history_28.html; hozzáférés: 2020.01.08.), valamint В. П. Тарасов: Потери СССР в годы Второй мировой войны: современное состояние проблемы. (Доклад на международной конференции, Будапешт, Венгрия) In: *Федеральное архивное агентство* (сайт), 2011 г. (Elérhető: <http://archives.ru/reporting/report-tarasov-2011-budapest.shtml>; hozzáférés: 2020.01.08.)
- ⁶⁸ Rengeteg zsidó csatlakozott a partizánokhoz, s vett részt a náccal vívott fegyveres ellenállásban. A partizánmozgalom 1942-ben teljesedett ki, és 1943/44-ben már több mint félmillió fegyveres partizán harcolt a megszállók ellen a Szovjetunió nyugati területén.
- „A megszállt területek lakossága undorodott és mélyen megdöbönt a bevetési csoportok által a zsidók ellen véghezvitt rémtettek és az embertelen bánásmód miatt, amely nagyszámú foglyul ejtett szovjet katonát érintett. [...] Miután azonban a német támadás elakadt, a megszállt területeken éhség és hideg sújtotta az embereket, a szovjet foglyokon és civileken elkövetett rémtettek közsjáon

forogtak, és sok munkaképes civilt a Németországba való deportálás fenyegetett, egyre több szovjet polgár döntött a partizánokhoz való csatlakozás mellett.” In: Hans Peoppel – W.-K. Prinz von Preussen – K.-G. von Hase (szerk.): *A Wehrmacht katonái*. Budapest, Canissa Kiadó, 2001, 368.

A Vörös Hadsereg zsidó származású katonáihoz lásd: Kiril Feferman írását („A zsidók háborúja”: A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz 1940–41-ben) ugyanebben a számban: 53–75. A náci fogásba esett zsidó vöröskatonák tragikus sorsának ismeretéhez elengedhetetlen: Aron Shneyer: *Pariahs Among Pariahs – Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*. Jerusalem, Yad Vashem, 2016.

- ⁶⁹ Auschwitzot az 1. Ukrán Fronthoz tartozó 60. szovjet hadsereg szabadította fel. (A Krakkót felszabadító 1. Ukrán Front parancsnoka, Konyev a visszaemlékezésében nem említi meg az eseményt. Vö.: I. Sz. Konyev: *A negyvenötös esztendő*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1968, 31–37., illetve K. Sz. Moszkalenko: *A délnyugati irányban*, II. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982, 243–244.
- ⁷⁰ A témához lásd: Mezei Bálint: Szovjet tiszték a spanyol polgárháborúban. In: *Eszmélet* 70. sz. (2006. tavasz), 45–52. (Elérhető: http://www.eszmelet.hu/mezei_balint-szovjet-tisztek-a-spanyol-polgarhaboruban/; hozzáférés: 2020.01.08.)
- ⁷¹ Viszonyítás gyanánt: az Egyesült Államok a *lend-lease* keretében nagyságrendileg 10 milliárd dollár értékben juttatott javakat a szovjet félnek 1941–45 között.
- ⁷² М. И. Семиряга: *Как мы управляли Германией*. Москва, РОССПЭН, 2000, 118.; vö.: Winston S. Churchill: *A második világháború története*, 2. kötet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1999, 540–542., illetve Henry Kissinger: *Diplomácia*. Budapest, Panem-Grafo Kiadó, 1996, 419.
- ⁷³ Bálint József: *A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944)*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011, 439–440.
- ⁷⁴ Vö.: Roy Medvegyev: *Hruscsov – politikai életrajz*. Budapest, Laude Kiadó, 1989, 55–56.
- ⁷⁵ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 556–562.